

Кіца Мар'яна

канд. наук із соц. ком.,
доц. кафедри ЖЗМК,
Національний університет
“Львівська політехніка”,
imkitsa@gmail.com

Свинаренко Ганна

студ. спеціальності “Журналістика”,
Національний університет
“Львівська політехніка”

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ У ЗМІ

© Кіца Мар'яна, Свинаренко Ганна, 2019

Досліджено поняття інформаційної війни, здійснено порівняльний аналіз дефініцій інформаційної війни та інформаційного протиборства, визначено особливості та суть цих понять. На основі аналізу 63 публікацій у російських інтернет-ЗМІ різного спрямування зроблено висновок, що характерною для зазначених ЗМІ була негативна позиція щодо подій в Україні, загальна тематика матеріалів і їх ідеологічне спрямування не змінилися і сьогодні.

У ході дослідження ми дійшли висновку, що поняття інформаційного протиборства ширше і охоплює поняття інформаційної війни як одного із двох його складників. Дослідники стверджують, що можна виокремити інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний складники інформаційного протиборства.

У ЗМІ використовується пропаганда та дезінформація, серед них особливо популярним є метод викривленої інтерпретації фактів, подання інформації без джерела, приховування джерела інформації тощо. Інколи канали поширення інформації, які використовує українська сторона в інтернеті, атакують хакери. Це тимчасово призупиняє діяльність ЗМІ, що призводить і до втрати аудиторії та втрачання можливості оперативного подання інформації. Російські ЗМІ змагаються з українськими за більший сегмент аудиторії, щоб здобути панування в інформаційній сфері, адже ширша аудиторія сприяє перемозі в інформаційній війні.

Щодо практичної складової, то матеріали російських інтернет-видань найчастіше висвітлювали питання: діяльності ЗСУ, культурно-історичних надбань, сучасного українського політичного режиму, співпраці України з ЄС, США та НАТО, реформи в українському суспільстві, життя на окупованих територіях та в анексованому Криму, ідеологію, притаманну українському суспільству, події в зоні АТО, корупцію в Україні.

Ключові слова: інформаційна війна, новини, АТО, онлайн -ЗМІ, ідеологія.

Mariana Kitsa, Svinarenko Hanna

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF PROVIDING INFORMATION WARFARE IN MASS MEDIA

In the article the concept of information warfare is analyzed, it is also done comparative analysis of definitions of information warfare and information confrontation, the features and essence of these concepts are determined. Based on the analysis of 63 publications in Russian

Internet media of different directions, it was concluded that the media in these media had a negative attitude to the events in Ukraine and the general themes of the materials, and their ideological orientation has not changed for today.

During the study, we came to the conclusion that the concept of information confrontation is wider and includes the concept of information warfare as one of its two components. Researchers claim that it is possible to distinguish between information and technical and informational and psychological components of information confrontation.

Media uses propaganda and misinformation, among which the method of distorted interpretation of facts, the provision of information without source, the hidden source of information, etc. is especially popular. Sometimes the channels of information dissemination used by the Ukrainian side on the Internet are attacked by hackers. It temporarily suspends the activities of the media, which leads to the loss of the audience and the loss of the ability to submit information operatively. Russian media compete with Ukrainians for a larger segment of the audience to gain dominance in the information sphere. After all, a larger number of audiences contributes to victory in the information warfare.

As to the practical component, the materials of Russian Internet publications most often covered the issues: the activities of the Armed Forces, cultural and historical achievements, the current Ukrainian political regime, Ukraine's cooperation with the EU, the US and NATO, reforms in Ukrainian society, life in the occupied territories and annexed Crimea, an ideology inherent in Ukrainian society, events in the ATO zone, corruption in Ukraine.

Key words: information warfare, news, ATO, online media, ideology.

Постановка проблеми. Зі збільшенням кількості подій, засобів їх висвітлення та інформаційних потоків зростає потреба у їх грамотній, своєчасній та неупередженій інтерпретації, аналізі їхніх причин та наслідків, що свідчить про збільшення відповідальності та ролі журналіста в суспільному житті. Маючи можливість впливати на свідомість великої кількості людей, засоби масової інформації іноді перетворюються на інструмент маніпуляції. В багатьох державах світу інформаційна війна стає одним із інструментів втілення внутрішньої та зовнішньої політики, оскільки за допомогою неї можна чинити вплив на процеси майже на всіх рівнях державного та суспільного устрою в будь-якій країні та регіоні. Події, що відбуваються в Україні протягом останніх чотирьох років, продемонстрували, як ведення інформаційної війни однією державою проти іншої може вплинути на її розвиток та свідомість громадян.

Мета статті – виявити специфіку механізмів ведення інформаційної війни проти України, які використовують у новітніх російських ЗМІ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Підґрунтям роботи стали праці авторів, які досліджували інформаційну війну в ЗМІ. Серед них можна виділити Г. Почепцова, О. Дубаса, Н. Волковського, Е. Тофлера. У своїх дослідженнях вони чітко окреслили поняття “інформаційної війни”, дослідили механізми її ведення, вплив на психіку людини та визначили роль інформаційних війн у геополітиці. Окрім того, О. Лазоренко, В. Конах, В. Ткач, О. Косогов та А. Сірик у своїх працях дослідили роль інформаційної війни, яку Росія веде проти України, в сучасному російсько-українському конфлікті. Вони визначили специфіку та тенденції подання матеріалів про Україну в матеріалах російських ЗМІ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні жодна країна світу не зможе захистити себе, використовуючи лише військово-технічні засоби. Забезпечення безпеки громадян досягається за допомогою військових, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів. Інформаційна війна, грамотно поєднана з іншими засобами, є невід’ємною складовою ведення зовнішньої та внутрішньої політики успішних держав.

Термін “інформаційна війна” має сучасну історію. Він з’явився в середині 80-х років ХХ сторіччя у зв’язку з новими завданнями Збройних сил США після закінчення “холодної війни”. Його виникнення стало результатом роботи групи американських теоретиків, які займаються військовими проблемами. Популярним цей термін став після проведення операції “Буря в пустелі” у 1991 р. в Іраку, де нові інформаційні технології вперше застосували у військових цілях [2].

Інформаційна війна трактується як форма ведення інформаційного протиборства між різними суб’єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), що передбачає здійснення комплексу заходів із заподіяння шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони і захисту власної інформаційної безпеки.

Доцільно спершу роз’яснити відмінність у поняттях “інформаційна війна” та “інформаційне протиборство”. У широкому розумінні інформаційне протиборство – це форма боротьби, в якій поєднується сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових та інших) методів, способів і засобів вигідного впливу на інформаційну сферу об’єкта зацікавленості та захисту власної в інтересах досягнення поставлених цілей.

У вузькому розумінні інформаційне протиборство (у військовій, оборонній сферах) – це комплекс заходів інформаційного характеру, здійснюваних з метою захоплення й утримання стратегічної ініціативи, досягнення інформаційної переваги над супротивником і створення сприятливого пропагандистського підґрунтя під час підготовки й ведення бойової та іншої діяльності збройних сил.

Можна назвати інформаційне протиборство війною без оголошеної лінії фронту, оскільки вона складається з комплексу операцій, які практично неможливо відстежити і виявити.

Отже, можемо стверджувати, що поняття інформаційного протиборства ширше і поняття інформаційної війни входить у нього як один із двох його складників. Дослідники стверджують, що можна виокремити інформаційно-технічний та інформаційно-психологічний складники інформаційного протиборства.

Інформаційне протиборство ведеться на трьох рівнях: стратегічному, оперативному та тактичному.

Поняття “інформаційна війна” є широким і складається із багатьох аспектів. Різні трактування цього поняття пояснюються тим, що феномен інформаційної війни досліджують у багатьох науках. Найглибше досліджують інформаційні війни військові. У розробленій Комітетом начальників штабу збройних сил США “Єдиній доктрині протиборства у сфері управління та зв’язку” термін “інформаційна війна” ототожнений із поняттям “інформаційне протиборство” і трактується як сукупність заходів, які вживають з метою досягнення інформаційної переваги над суперником шляхом впливу на його інформаційні системи, процеси, комп’ютерні мережі, суспільну та індивідуальну свідомість і підсвідомість населення та особистого складу збройних сил, з одночасним захистом свого інформаційного середовища [3]. Як бачимо, у цьому трактуванні теж поєднано два види інформаційної боротьби – інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну.

Розглядаючи поняття інформаційної війни, можна виокремити багатьох теоретиків, які його досліджували. Вчений Майкл Пілсбурі, спираючись на велику кількість китайських першоджерел, стверджує, що “метою інформаційної війни за китайською літературою є інформаційне панування”. Отже, ведучи інформаційну війну, уряд Китаю прагнутиме насамперед впливати на прийняття рішення суперником, користуючись здатністю одержувати, обробляти, передавати та використовувати інформацію.

За визначенням видатного спеціаліста у галузі масових комунікацій Г. Почепцова, інформаційна війна – це будь-які дії, спрямовані на нейтралізацію противника або опонента в інформаційному просторі. У своїй праці “Інформаційні війни” Г. Почепцов говорить про важливість глобальних тенденцій, які з’явилися у сфері комунікації. На його думку, вони призвели до збільшення об’єму невідконтрольної влади інформації, яка є у вільному доступі для всіх громадян. Отже, інформація вже не тільки виконує функцію повідомлення про події, але й має велику руйнівну силу. З часом інтенсивність впливу ЗМІ на аудиторію посилюється, тому їх часто використовують для маніпуляції суспільною свідомістю [1].

Вперше поняття “інформаційна війна” (“information warfare”) було вжито в документах Міністерства оборони США в 1990 р. Саме з цього моменту розпочинається дослідження її феномену. Як зазначає у своїй статті О. П. Дубас, всіх дослідників поняття “інформаційна війна” можна умовно поділити на три групи [2].

Дослідники з першої групи віддають перевагу соціально-комунікативному підходу. Вони сприймають інформаційну війну як окремі інформаційні заходи, інформаційні способи й засоби корпоративної конкуренції, ведення міждержавного протиборства, збройної боротьби, комунікаційні технології впливу на масову свідомість.

До другої групи вчених належать представники військових відомств, які вважають інформаційну війну складовою сфери військового протиборства. Вони розглядають її як комплексне спільне застосування сил і засобів інформаційної та збройної боротьби. Цей підхід трактується як військово-прикладний. Він викликає заперечення у деяких вчених, на думку яких, термін “інформаційна війна” стосовно сучасних інформаційних способів ведення війни не зовсім коректний. Вони вважають, що правильніше було б назвати цей вид воєнних дій інформаційною боротьбою, розглядаючи його як інформаційну складову бойових дій.

На думку третьої групи дослідників, інформаційна війна – це явище мирного періоду міждержавного протиборства, яке дає змогу вирішувати зовнішньополітичні завдання, застосовуючи такий ненасильницький метод.

Єдиного визначення “інформаційної війни” досі не існує. Частково це спричинено традиційним сприйняттям поняття “війна”, яке асоціюється зі збройним протистоянням. Тривалий проміжок часу між вченими точиться дискусія щодо розрізнення понять “інформаційна війна”, “інформаційно-психологічна війна” і “психологічна війна”. В такий спосіб вони намагаються визначити, інформаційний чи психологічний аспект переважає у цьому феномені. Нині важко стверджувати, який компонент переважає у відсотковому співвідношенні, але з упевненістю можна говорити про спільність цих понять. Вони поєднані тим, що позначають вплив на інформаційно-комунікативний простір суспільства чи відповідної спільноти, на людську психіку, яка зазнає змін відповідно до цілей протиборчих сторін. Тож звернімо увагу на тотожність цих понять, водночас виокремлюючи засоби поширення інформації в понятті “інформаційна війна” та мету впливу на підсвідомість людини в понятті “психологічна війна”. Проте ці поняття не слід вважати однаковими за сутністю, оскільки психологічна війна – це сутність різноманітних форм, методів і засобів впливу на людей з метою зміни у бажаному напрямі їхніх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв, суспільної свідомості загалом [5]. Основний акцент робиться на засоби маніпуляції населенням за допомогою відомих вченим засобів впливу на психіку людини.

Зазначимо, що в інформаційній війні сам інформаційний простір і засоби впливу на нього (технічні, геополітичні, політичні, соціально-економічні, ідеологічні, релігійні та інші) є ресурсом.

Іноді поняття “інформаційна війна” та “інформаційна операція” вважаються ідентичними, однак це твердження хибне. Інформаційна операція є засобом ведення інформаційної війни. Інформаційна операція – це комплекс узгоджених і взаємопов’язаних заходів із маніпулювання інформацією, здійснюваних за загальним планом з метою досягнення та утримання переваги через вплив на інформаційні процеси в системах супротивника. Інформаційна війна, яку веде одна країна проти іншої, може охоплювати багато інформаційних операцій.

На підставі аналізу 63 публікацій в інтернет-ЗМІ різного спрямування можна сказати, що для російських ЗМІ із січня 2016 до березня 2018 р. характерною була негативна позиція щодо подій в Україні. Загальна тематика матеріалів та їх ідеологічне спрямування дотепер не змінилися.

Матеріали російських інтернет-видань найчастіше висвітлювали питання: діяльності ЗСУ, культурно-історичних надбань, сучасного українського політичного режиму, співпраці України з ЄС, США та НАТО, реформ в українському суспільстві, життя на окупованих територіях та в анексованому Криму, ідеологію, притаманну українському суспільству, події в зоні АТО, корупцію в Україні.

У трьох російських інтернет-виданнях стверджували про те, що Україна підтримує зв’язки з ІДІЛ. Зокрема, про це говорилося у таких матеріалах: “Украинцев освободили из плена ИГИЛ”,

“СМИ: Украина стала центром легализации террористов ИГИЛ”, “Власти Крыма заявили о тренировочных лагерях ИГ в Херсонской области Украины”. Звідки у російських інтернет-ЗМІ така інформація: *“Также отмечается, что на Украине работают вербовщики. Тех, кто согласился вступить в группировку, якобы отправляют в Турцию, а оттуда – в тренировочные лагеря”*, не вказано, оскільки вона не підтверджена жодними фактами.

Рисою, притаманною російській інформаційній кампанії, є те, що вона має на меті вплив на людські емоції, які мають затьмарити здоровий глузд. Це один із психологічних прийомів, який описав у своїй книзі Д. Зеркалов. Найчастіше інформацію, яка є неправдивою, можна перевірити за лічені хвилини, однак, якщо вона викликає сильне почуття страху та безвиході, індивід навіть не замислюється про те, що це висловлювання може бути неправдою. Це простежується на прикладі публікації, розміщеної на інтернет-ресурсі “Украина.ру” під назвою “Порошенко – выдвигенец самого Люцифера?”. Ця публікація не мала нічого спільного із дійсністю, і після того, як до неї привернули увагу інші ЗМІ, її видалили з ресурсу. Однак подібні публікації досі поширюються у російському, а часом і українському сегменті мережі: “Киев потребовал от Монголии компенсации за нашествие Батя”, “В ВСУ на передовой служат боевые вепри”, “Украина подготовила смертников для самоподрывов в России”, “Полицейские Украины получают от США бензопилы для взлома дверей в домах”, “Как Украину превращают в полигон для биооружия”, “Власти Крыма заявили о тренировочных лагерях ИГ в Херсонской области Украины”, “Источник сообщил о возможных принудительных отключениях электроэнергии на Украине”.

У матеріалі “Олейник: Порошенко гонит женщин на бойню под названием “АТО” сказано: *“Режим Порошенко не только не собирается прекращать бойню под названием “АТО”, но намерен гнать на нее женщин. Чтобы таким образом ускорить геноцид украинского народа и “освобождение” украинских черноземов от украинцев”*.

Другою характерною рисою інформаційної війни Росії проти України є демонізація української сторони. В матеріалах повсякчас трапляються згадки про нацистів, українських військових називають “карателями”, а священників – “пасторами смерті”. Окрім того, українцям навіюють публікації: “Олейник: Порошенко гонит женщин на бойню под названием “АТО”, “Сомализация Украины”, “Украина подготовила смертников для самоподрывов в России”, “На Украине появились плакаты, где русский язык сравнили с заразной инфекцией”, “Восставшие из котлов. Как Украина готовится к реваншу в Донбассе”.

Третьою особливістю подання матеріалів у інтернет-виданнях Російської Федерації є те, що особлива увага приділяється релігії. Це пояснюється історичними особливостями розвитку двох держав, а також тим, що релігія є потужним інструментом впливу на великий сегмент населення. У матеріалі “Тысячи паломников поддержали православных Ровенской области, гонимых радикалами” говориться: *“Успенский храм в селе Птичьё несколько раз подвергался попыткам насильственного захвата со стороны представителей “Киевского патриархата” и боевиков “Правого сектора” и в конце концов был закрыт до судебного решения вопроса. Несмотря на проигранные суды, раскольники продолжают претендовать на здание церкви. С 18 декабря 2015 года в храме постоянно находятся священники и верующие, защищающие свою святыню от посягательств церковных рейдеров”*. Зауважимо, що українські священники та парафіяни в цьому матеріалі названі “церковними рейдерами”, а Київський патріархат взято в лапки, щоб підкреслити, що він є не таким “споконвічним”, як Московський, який у статті названо “канонічною церквою”. У публікації “Пастыри смерти: кто духовно окормлял украинских карателей в Донбассе” зазначено: *“Стало известно имя священника, задержанного в Донецкой области с двумя заряженными гранатомётами и россыпью ручных гранат разных типов. Им оказался активный участник двух Майданов, священник и военный капеллан Украинской греко-католической церкви (УКГЦ) Иван Гопко. Любовь к орудиям массового убийства вообще свойственна как униатским, так и раскольническим “духовным пастырям” карателей”*. Українську греко-католицьку церкву названо в цьому матеріалі “раскольнической”, а капелана УКГЦ – “духовним пастором карателів”. І далі: *“Из интервью Гопко “Молодому буковинцу” выясняется, что первую свою миссию по духовному окормлению нацгвардейцев капеллан нёс на передовой под Славянском, где в это время украинская*

артиллерия прицельно обстреливала православные храмы прямо во время совершаемых в них массовых богослужений". Дуже явно простежується тут дегуманізація української церкви, звинувачення її в звірячості.

Українську політичну еліту РФ також прагне дискредитувати, зокрема, в таких публікаціях: "Документальная драма: почему украинские чиновники запасаются паспортами других государств", "Более изощрённого издевательства не придумать: Порошенко раскритиковали за поздравление Донецка с Днём города".

Інформаційну політику, яку Росія веде щодо України в ЗМІ, не можна розглядати як інформаційне протиборство в цьому контексті, оскільки ІІ – це форма боротьби, яка поєднує в собі сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових та інших) методів, способів і засобів вигідного впливу на інформаційну сферу об'єкта зацікавленості та захисту власної в інтересах досягнення поставлених цілей. Для того, щоб стверджувати, що Російська Федерація веде інформаційне протиборство проти України, необхідно здійснити комплексне масштабне дослідження перерахованих вище сфер життя.

Однією зі складових інформаційного протиборства є інформаційна війна, яка ведеться за допомогою ЗМІ. Зважаючи на риси ІВ та провівши дослідження у трьох російських інтернет-ЗМІ різного спрямування, можна стверджувати, що інформаційна кампанія, яку ведуть російські ЗМІ проти України, має такі ознаки інформаційної війни:

- постійність публікацій, які мають на меті дискредитувати Україну у будь-яких сферах;
- перекручування інформації;
- нав'язування думки авторів публікацій читачам;
- спростування правдивої інформації фейковою;
- дискредитація українських політичних та громадських лідерів;
- порушення стандартів журналістської діяльності, зокрема правдивості та збалансованості.

Висновки. Інформаційну політику, яку веде Росія щодо України в ЗМІ, варто розглядати не інакше як інформаційну війну. Сьогодні Російська Федерація використовує інформаційний простір як ресурс ведення ненасильницького протистояння. У публікаціях наявні ознаки маніпулювання інформацією для впливу на свідомість та підсвідомість українських громадян з метою добитися зневіри, дискредитувати солдатів та владу в очах народу. РФ захищає своє інформаційне поле на державному рівні, оскільки в Російській Федерації чинна "Доктрина інформаційної безпеки". Інформаційна війна використовує сплановані методи та інформаційні операції. Про це свідчить той факт, що російські ЗМІ різного спрямування ведуть однакову інформаційну політику щодо України, використовують однакові стратегії та тактики ведення інформаційної війни. Інформаційна війна зачіпає різні сегменти населення, оскільки ведеться Російською Федерацією у друкованих, аудіовізуальних, інтернет-ЗМІ, соціальних мережах, використовує поширення чуток, пліток, анекдотів, отже, має різнопланову цільову аудиторію, об'єднану з метою формування певного світогляду. У ЗМІ застосовується пропаганда та дезінформація, серед них особливо популярними є метод викривленої інтерпретації фактів, подання інформації без джерела, приховування джерела інформації тощо. Іноді канали поширення інформації, які використовує українська сторона в інтернеті, атакують хакери. Це тимчасово призупиняє діяльність ЗМІ, що призводить і до втрачання аудиторії та можності оперативного подання інформації. Російські ЗМІ змагаються із українськими за більший сегмент аудиторії, щоб здобути панування в інформаційній сфері, адже ширша аудиторія сприяє перемозі в інформаційній війні. З моменту розпаду СРСР Російська Федерація створювала сприятливе інформаційне підґрунтя в Криму та східних регіонах України, систематично використовуючи пропаганду, щоб розхитати політичну ситуацію та створити інформаційний вакуум.

1. Масова інформація в радянському промисловому місті: Досвід комплексного соціологічного дослідження / під заг. ред. Б. А. Грушина, Л. А. Оконнікова. – М. : Эскимо – 2006 – 347 с.

2. Михайлин І. Основи журналістики: підручник / І. Михайлин. – К. : ЦУЛ, 2002. – 284 с.
3. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи; пер. с фр. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
4. Некляев С. Э. Стратегия деятельности СМИ в контексте локальных войн и терроризма / С. Э. Некляев // Материалы третьей международной научной конференции по проблемам безопасности и противодействия терроризму. МГУ им. М. Ломоносова. – Москва: МЦНМО, 2008. – 501 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. – К. : Генеза. – 1997. – 395 с.
6. Почепцов Г. Г. Інформаційна війна як інтелектуальна війна / Г. Г. Почепцов / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/13303>
7. Серов А. О роли дезинформации в современных конфликтах и войнах / А. Серов // Зарубежное военное обозрение. – 2011. – № 7 – С. 15–21.
8. Техніка дезинформації і обману. – М. : Слово, 2008. – 139 с.
9. Тофлер Е. Війна та антивійна / Е. Тофлер. – М. : Аст: Транзиткнига, 2005. – С. 207–262.
10. Широнин В. С. Секретные пружины перестройки / В. С. Широнин. – М. : Ягуар, 1997. – 45 с.
11. Шумка А. В. Досвід локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ століття у формуванні концепцій інформаційної війни / А. В. Шумка. – Львів : ЛВІ, 2006. – 180 с.
12. Юнг К. Г. Аналітична психологія. Минуле і сьогодення / К. Г. Юнг. – М. : АСТ, 1995. – 432 с.

REFERENCES

1. Masova informatsiia v radianskomu promyslovomu misti: Dosvid kompleksnoho sotsiologichnoho doslidzhennia [Massive information in the Soviet industrial city: Experience of integrated sociological research] / Under the general wording of B. A. Grushina L. A. Okonnikova. – М. : Eskimo, 2006. – 347 p.
2. Mihailin I. Osnovy zhurnalistyky: pidruchnyk [Basics of journalism: a textbook] / I. Mikhailin. – К. : TSUL, 2002. – 284 p.
3. Muscovichi S. Vektolp. Ystorycheskyi traktat po psykholohyy mass [Century of the crowd. Historical treatise on the psychology of the masses] / S. Moscovichi; per. fr. – Moscow : Center for Psychology and Psychotherapy, 1998. – 480 p.
4. Neklyayev S. E. Stratehyia deiatelnosti SMY v kontekste lokalnykh voyn y terroryzma [Media Strategy in the Context of Local Wars and Terrorism] / S. E. Neklyayev / Materials of the Third International Scientific Conference on Problems of Security and Counteraction to Terrorism. MSU them. Lomonosov. – Moscow : MCNMO, 2008. – 501 p.
5. Politologichnyi entsyklopedychnyi slovnyk: navch. posibnyk dlia studentiv vyshch. navch. zakladiv [Political Science Encyclopedic Dictionary: Teaching. manual for students of higher. tutor establishments]. – К. : Genesis, 1997. – 395 p.
6. Pocheptsov G. G. Informatsiini viiny [Information Wars] / G. G. Pocheptsov. – М. ; К. : Wackler: Replib, 2000. – 3 p.
7. Serov A. O roly dezyinformatsyy v sovremennykh konflyktakh y voynakh [About the role of misinformation in modern conflicts and wars] / A. Serov // Foreign Military Review. – 2011. – No. 7. – P. 15–21.
8. Tekhnyka dezyinformatsyy y obmana [The technique of misinformation and deceit]. – М. : Word, 2008. – 139 p.
9. Tofler E. Viina ta antyviina [War and the antiwar] / E. Tofler. – М. : Ast: Transit-book, 2005. – P. 207–262.
10. Shironin V. S. Sekretnie pruzhyni perestroiky [Secret springs of perestroika] / V. S. Shironin. – М. : Jaguar, 1997. – 45 p.
11. Shumka A. V. Dosvid lokalnykh viin i zbroynykh konfliktiv druhoi polovyny KhKh stolittia u formuvanni kontseptsii informatsiinoi viiny [Experience of local wars and armed conflicts of the second half of the twentieth century in the formation of the concepts of information warfare] / A. V. Shumka. – Lviv : LVI, 2006. – 180 p.
11. Jung K. G. Analychna psykholohiia. Mynule i sohodennia [Analytical Psychology. Past and Present] / K. G. Jung. – М. : AST, 1995. – 432 p.